

על מקומו המקורי של ספר דניאל בתנ"ך העברי

רבקה רביב*

ספר דניאל נמצא בתנ"ך העברי בין ספרי הכתובים, ואילו בתנ"ך היווני, כמו בתרגום השבעים – בין ספרי הנביאים. שאלת מקומו המקורי של הספר בתנ"ך העברי אינה יורדת מסדר היום המחקרי ומעסיקה מלומדים רבים. במאמר שפורסם לאחרונה דן פרופ' קוך¹ בשאלה זו. קוך טען שמקומו המקורי של הספר היה בין ספרי הנבואה, והוא הועתק ע"י החכמים אל בין ספרי הכתובים בעקבות תוצאותיהן הקשות של המרידות ברומי. כתגובה למאמרו של קוך טען ניב,² שהספר שייך באופיו לספרות החכמה המקראית. טיעון זה קשור לשאלת שייכותה של הספרות האפוקליפטית, שספר דניאל הוא אחד מניצניה הקדומים – האם ספרות זו שייכת במהותה לספרות החכמה, כמו שטען פון-ראד,³ או שהיא המשכה של הספרות הנבואית, כמו שטען הנסון.⁴ שאלה אחרת העומדת ברקע הדיון היא כיצד יש להתייחס לשימוש בחומרים מקראיים בתוך ספר דניאל, האם לראות זאת כפעולה פרשנית, או שיש לראות בכך פעילות נבואית. במאמר אתמקד בטיעוניו המרכזיים של קוך, שריכז בדבריו ראיות פנימיות מתוך ספר דניאל וראיות חיצוניות לספר, המעודכנות על פי מסקנות שעלו ממחקר הספרות הבתר-מקראית. לאחר מכן אציג ראיות נוספות מתוך ספרות חז"ל, אשר אליהן קוך לא התייחס, ומהן עולה שמקומו המקורי של ספר דניאל בתנ"ך העברי היה מאז ומעולם בין ספרי הכתובים.

---

* ההתמחות לתנ"ך, מכללת "אורות ישראל" והמחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן.
¹ K. Koch, "Is Daniel Also Among the Prophets?", in: *Interpreting the Prophets* (eds. J.L. Mays & P.J. Achtemeier), Philadelphia 1987, pp. 237-248. (להלן: קוך).
² על ההבדלים המהותיים בין נבואות הנביאים הקלאסיים לחזיונותיו של דניאל עמד כבר צ'יילדס, M.A. Knibb, "You are Indeed Wiser than Daniel", in: *The Book of Daniel: בתוך: in the Light of New Finding* (ed. A.S. Van Der Woude), Leuven 1993, pp. 399-411; B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, Philadelphia 1979, pp. 614-615, 622.
³ ראו דיון בדבריו של פון-ראד אצל Knibb (שם), עמ' 401.
⁴ P.H. Hanson, *The Down of Apocalyptic*, Philadelphia 1975; idem., ראו: "Apocalypse, Genre, and Apocalypticism", in: *IDB, Supplementary Volume* (1976), pp. 27-34.

*

הטיעון המרכזי שהציג קוך הוא, שדניאל נחשב לנביא בכל הספרות הבתר-מקראית העתיקה בה הוא נזכר, ומכאן ניתן להסיק שמקומו המקורי של הספר היה בין ספרי הנביאים. קוך הציג ראיות מן הספרות הבתר-מקראית היהודית והנוצרית, השייכות למאה הראשונה והשנייה לספירה: עדויות מספרות קומראן⁵ ועדויות מיוספוס פלביוס בחיבוריו קדמוניות ונגד אפיון,⁶ ועדות מהברית החדשה.⁷ ראיות אלו מוכיחות, לטענתו, שדניאל נחשב לנביא במשך תקופה ארוכה על ידי יהודים ונוצרים כאחד. רק בתלמוד הבבלי נזכר לראשונה⁸ שספר דניאל הוא מספרי הכתובים⁹ ודניאל לא נחשב לנביא.¹⁰ קוך הסיק מכך שהספר הוכנס בין ספרי הנביאים לקנון העברי, כמו בקנון היווני, כבר בתקופה שקדמה לנצרות. השינוי במקומו של הספר נוצר, להערכתו, בעקבות השפעתו הרבה של הספר על רוח המורדים ברומי. הוא טען, שנבואותיו של דניאל השפיעו עמוקות על המורדים והיוו רקע והשראה למעשיהם.¹¹ תוצאותיו המאכזבות והמרות של המרד חייבו לשנות את מקומו של הספר, ולכן הוא הועבר אל הכתובים. הראיות הפנימיות מתרכזות בתוכן הספר: בספר נזכרים עניינים חשובים מבחינת השקפת העולם המקראית, שלא נזכרו בספרי נביאים אחרים, כמו: ההתמודדות עם שלטון המלכויות, מלכות שמים ואסכטולוגיה. קוך העלה שקיים קשר ברור בין נבואות זכריה לנבואות דניאל; גם פרשנותו של דניאל לספרי נבואה אחרים אינה נתפסת לדעתו כפעולה של פרשן מן החכמים, אלא כהתגלות מחודשת של האל המגלה לנביא את המשמעות, ובכך הוא דוחה את הקרבה של דניאל אל עולם החכמה.

⁵ בקומראן נמצאו שרידים של שמונה ספרי דניאל, ובשלושה מסמכים אחרים צוטטו דבריו תוך כדי כינויו כנביא. ראה בהערותיהם של גרייב וסטקנברוק, בתוך קובץ מאמרים שנערך לאחרונה ליד קולינס ופלינט על ספר דניאל: L. L. Grabbe, "A Dan(iel) for All Seasons: For Whom was Daniel Important?", in: *The Book of Daniel – Composition and Reception*, (ed. J.J. Collins & P.W. Flint), Leiden-Boston 2001, p. 237 n. 24; L.T. Stuckenbruck, "Daniel and Early Enoch Traditions in the Dead Sea Scrolls", in: *The Book of Daniel – Composition and Reception*, (ed. J.J. Collins and P.W. Flint), Leiden-Boston 2001, p. 368, n. 1

⁶ קדמוניות היהודים, ספר עשירי, ב (שליט, עמ' 361), ז (שליט, עמ' 369-370); נגד אפיון, מאמר ראשון, ח (שמחוני, עמ' יב).

⁷ בתוך: מתי כד 15.

⁸ אנחנו נראה בהמשך דברינו שספר דניאל נזכר בין ספרי הכתובים גם בחיבורים אמוראיים ארץ-ישראליים.

⁹ בבלי בבא בתרא יד ע"ב.

¹⁰ בבלי מגילה ג ע"א וסנהדרין צג ע"ב – צד ע"א. על השינוי בתפיסתם של אמוראי בבל את דניאל הנביא כחכם עמדו כבר וילסון וגניזבורג בתוך: R.D. Wilson, "The Book of Daniel and the Canon", *Princeton Theological Review*, 13 (1915), pp. 352-408 גניזבורג, אגדות היהודים, ו, רמת גן תשל"ה, עמ' 247, הערה 76. בהמשך המאמר נדון בפרוטרוט בשאלה האם חל שינוי של ממש בעיני אמוראי בבל אם לאו.

¹¹ ראו: קוך, עמ' 243-148; F. Bruce, "Josephus and Daniel", *ASTI*, 4 (1965), pp. 148-162.

ראשית, נתייחס לטענה המרכזית לפיה דניאל נחשב לנביא לאורך זמן, ומכאן ניתן להסיק שספרו נמנה בין ספרי הנביאים. עדויות לכך שדניאל נחשב בין חכמי ישראל לנביא קיימות בספרות חז"ל החל מן החיבור סדר עולם ואילך.¹² דניאל נחשב לנביא לאורך כל הספרות הארץ-ישראלית עד התקופה הערבית. כך מצאנו את זיהויו כנביא בחיבורים: בראשית רבה,¹³ ויקרא רבה,¹⁴ תנחומא (ורשא),¹⁵ קהלת רבה,¹⁶ פסיקתא רבתי¹⁷ ובאגדת בראשית (בובר).¹⁸ כדאי לציין שבמספר חיבורים ארץ-ישראליים מופיעים, לצד זיהויו של דניאל כנביא, כינויים או סיפורים הקשורים לחכמתו. כך בשיר השירים רבה¹⁹ ובתנחומא (ורשא).²⁰ גם בתלמוד הבבלי מצוטטת המסורת הקדומה מסדר עולם לפיה נמנה דניאל בין הנביאים. במסכת מגילה אומר האמורא רב נחמן: "מלאכי זה מרדכי, ולמה נקרא שמו מלאכי, שהיה משנה למלך". ועל כך מקשה התלמוד בהסתמך על חומר קדום שממנו עולה שדניאל נמנה בין הנביאים האחרונים: "מיתבי, ברוך בן נריה, ושריה בן מעשיה ודניאל, ומרדכי בלשון, וחגי, זכריה ומלאכי כולן נתנבאו בשנת שנים לדריוש, תיובתא" (בבלי מגילה טו ע"א).²¹ גינצבורג טען, שהעובדה שספר דניאל הוא בכתובים איננה ראיה לכך שהוא לא נחשב לנביא ע"י חכמי ישראל, ויש להפריד בין שני המושגים – דניאל כנביא, וספר דניאל כספר מספרי הנביאים.²² דניאל איננו הדמות היחידה שנחשבה לנביא, שיצירתה לא נכללה בין ספרי

¹² סדר עולם (מיליקובסקי) פרק כ: "ברוך בן נריה, ושרייה בן מחסיא, ודניאל איש חמודות, ומרדכי היהודי, וחגי וזכריה ומלאכי כולם ניתנבאו בשנת שנים לדריוש".

¹³ בראשית רבה פרשה כז, א (תיאודור-אלבק, עמ' 255-256): "אמר ר' יודן גדול כוחן שלנביאים שמדמין את הצורה ליוצרה ואשמע את קול אדם בין אולי (דניאל ח 16)". וראה מקבילות בקהלת רבה (וילנא) פרשה ב, ב; ובפסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה יד.

¹⁴ ויקרא רבה פרשה יג, ה (מרגליות, עמ' רפא-רפו): "אמר ר' ישמעאל בר נחמ' כל הנביאים ראו למלכות בעיסוקן. אדם הראשון ראה את המלכות בעיסוקן, אברהם ראה את המלכות בעיסוקן... דניאל ראה את המלכות בעיסוקן וכו'".

¹⁵ מדרש תנחומא (ורשא) פרשת בא סימן ה: "ואף בחוצה לארץ לא נדבר עם הנביאים אלא במקום טהור שכן את מוצא בדניאל 'ואני הייתי על אובל אולי' (דניאל ח 2), וכן 'ואני הייתי על יד הנהר הגדול הוא חדקל' (שם י 4)".

¹⁶ כאן מדובר במקבילה של מסורת המופיעה כבר בבראשית רבה פרשה כז, א. ראה לעיל הערה 13.

¹⁷ גם כאן מדובר במקבילה של מסורת המופיעה כבר בבראשית רבה פרשה כז, א. ראה לעיל הערה 13.

¹⁸ אגדת בראשית (בובר) פרק יד: "ד"א חזון ישעי' בעשרה לשונות דברה הנבואה, אמירה דיבור הגדה חידה משל מליצה נבואה משא הטפה וחזיון, ואין את מוצא קשה מכולן אלא חזון, שכך אמר ישעיהו 'חזות קשות הוגד לי' (יש' כא 2), ... שכך ראה דניאל שנאמר 'חֲזוֹת הָיוּת בְּחֻזְוֵי לִילְיָא וְאָרוּ עִם עֲנְנֵי שְׁמַיָא כְּבַר אֲנָשׁ אֶתְהָ הָנָה וְעַד עֲתִיק יוֹמֵיָא מְטָה וְקַנְמוּהֵי הַקְּבֻהֵי (=רואה הייתי בחזיונות הלילה, והנה עם ענני השמים, כבן אדם היה בא, ועד עתיק הימים הגיע, ולפניו הקריבוהו)" (דניאל ז 13).

¹⁹ שיר השירים רבה ג, ב; שם ז, א.

²⁰ מדרש תנחומא (ורשא) פרשת משפטים סימן ד.

²¹ והשווה לסדר עולם פרק כ, לעיל הערה 12.

²² ל' גינצבורג, אגדות היהודים, ו, רמת גן תשל"ה, עמ' 247, הערה 76.

הנבואה. דוד ושלמה²³ נחשבו אף הם לנביאים, ואילו ספר תהילים, שרבים ממזמוריו מיוחסים לדוד, נמצא בין ספרי הכתובים, כמו ספרי משלי, קהלת ושיר השירים, שהמקרא והמסורת מיוחסים אותם לשלמה.²⁴ לפיכך העובדה שדניאל נחשב נביא אין בה כשלעצמה כדי ללמד על מקומו המקורי של ספרו בתנ"ך העברי. ייחוס יכולת נבואית הוא מאפיין המשותף כמעט לכל הדמויות הקשורות ליצירת כתבי הקודש,²⁵ אך אין יכולת זו מוכיחה שהיצירה עצמה שייכת לספרות הנבואית.

*

במקום אחד בתלמוד הבבלי קובעים חכמים בבבל שדניאל לא נחשב לנביא. קוך טען, כאמור, שהשינוי בתפיסתם של חכמי בבל היה כרוך בהעתקת הספר מקובץ הנביאים לקובץ הכתובים. נבחן את טענתו מתוך עיון במקור בתלמוד:

וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה אבל חרדה גדלה נפלה עליהם ויברחו בהחבא (דניאל י 7).
 מאן ניהו אנשים (=מי הם האנשים)? אמר רבי ירמיה ואיתימא (=ויש אומרים) רבי חייא בר אבא: זה חגי זכריה ומלאכי.
 אינהו עדיפי מיניה (=הם עדיפים ממנו), ואיהו עדיף מינייהו (=והוא עדיף מהם). אינהו עדיפי מיניה – דאינהו נביאי (=הם עדיפים ממנו – שהם נביאים), ואיהו לאו נביא (=והוא לא נביא). איהו עדיף מינייהו – דאיהו חזא ואינהו לא חזו (=הוא עדיף מהם – שהוא ראה והם לא ראו). (בבלי מגילה ג ע"א)²⁶

הסוגיה מורכבת משני חלקים, אחד עברי ואחד ארמי. בחלק העברי מובאת הערת הכתוב בדניאל, לפיה את מראה המלאך לבוש הבדים בפסוקים הקודמים (שם 5-6)

²³ למשל, בבבלי סוטה מח ע"ב: "משמתו נביאים הראשונים. מאן נביאים הראשונים? אמר רב הונא: זה דוד ושמואל ושלמה".

²⁴ הרן טען שהאזכורים של דוד, שלמה ודניאל כנביאים בספרות חז"ל הם מעטים בסך הכל, והם מובאים כחלק מן השבחים הרבים שחכמים עטרו לראשיהם, ולכן אין זו קושייה של ממש. אני סבורה, שהראיות הקיימות מספיקות בשביל להשתכנע שדמויות אלו נחשבו לנביאים ע"י חכמי ארץ-ישראל לאורך כל הדורות. ראה: מ' הרן, האסופה המקראית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 331-332 (להלן: הרן).

²⁵ כך טען ח' מיליקובסקי, "סוף הנבואה וסוף המקרא בעיני סדר עולם, ספרות חז"ל והספרות שמסביב לה", סידרא, י (1994), עמ' 84. והשווה: א"א אורבך, "מתי פסקה הנבואה?", תרביץ, יז (תש"ו), עמ' 1-11. מיליקובסקי הוכיח שכך משתמע מן החיבור סדר עולם וממקורות נוספים. ראה, למשל, את דברי יוספוס בתוך נגד אפיון, מאמר ראשון, ח. צ'יילדס טען, שתפיסה זו היתה תפיסה מרכזית ומשותפת ליהודים ולנוצרים בזמן העתיק. ראה: B.S. Childs, "Critical Reflections on Barr's Understanding of the Literal and the Allegorical", *JSOT*, 16 (1990), pp. 3-9.

²⁶ הקטע הזה מופיע בתלמוד הבבלי בשני מקומות: מגילה ג ע"א וסנהדרין צג ע"ב – צד ע"א. אין שינויים של ממש בין גרסת הדפוסים לבין גרסת כתבי היד, למעט כ"י פירנצה למסכת סנהדרין, שגרסתו היתה כנראה לפני רש"י, וע"ע בדק"ס לסנהדרין.

ראה רק דניאל, ולצידה זיהוי האנשים שהיו ליד דניאל ולא ראו את המלאך. רבי ירמיה (דור רביעי לאמוראי בבל, שעלה לא"י), או לפי מסורת אחרת רבי חייא בר אבא (דור שלישי לאמוראי בבל), זיהה את האנשים כנביאי בית שני – חגי, זכריה ומלאכי. ונמצאנו למדים שדניאל חזה במחזות נעלים מהם. זאת בדומה, אגב, לטענתו של קוך שתוכנו של הספר נשגב ביותר, ומיד הוא מסיק מכך שקשה להעלות על הדעת שספרו ייעדר מספרי הנביאים.²⁷ החלק הארמי של הסוגיה עוסק בהשוואה בין שלושת נביאי בית שני לדניאל. לפי ההשוואה הזו אמנם לדניאל יש עדיפות עליהם, כמו שעלה מן החלק העברי של הסוגיה, מכל-מקום הם עדיפים מדניאל משום שהוא לא נחשב לנביא.²⁸

אין בחלק הארמי נימוק או ביסוס לקביעה שדניאל לא נחשב לנביא. לפי הסברו של קוך הקביעה שדניאל לא היה נביא היא תפיסה חדשה שנוצרה בין אמוראי בבל והיא תולדה של שינוי מקומו של הספר בימיהם מנביאים לכתובים. מהסוגיה שלפנינו אין שום הכרח להסיק שהיה שינוי במקומו של הספר. ייתכן שהשתנות התפיסה על אודות דניאל נוצרה דווקא מן העובדה שספר דניאל מצוי בין הכתובים. לולא ההנחה – שספר דניאל נמצא בין הכתובים קשה יהיה להסביר את הקשר בין שני חלקי הסוגיה –

²⁷ קוך, עמ' 244, טוען שחלקו השני של הספר (ספר החזיונות – פרקים ז-יב), מתאים הרבה יותר להימצא בין ספרי הנביאים ולא בין ספרי הכתובים. טיעון דומה העלה J. Barton, *Oracles of God*, London 1986, p. 25 (להלן: ברטון). בספר קיימים, כאמור, תכנים ותיאורים שלא נמצאים בספרי נבואה אחרים, כמו התכנית ההיסטורית של ארבע המלכויות, תיאור ישיבת האל לדין, ומלכות שמים שתקום בעתיד. ישנם חוקרים, כמו הרן, שממעיטים מהחשיבות של התכנים הללו וטוענים שהתוכן של החזיונות לא מעיד בהכרח על אופיו הנבואי של הספר. הרן, עמ' 120-123, טען שספר דניאל הוכנס לקנון דווקא בזכות הסיפורים בחלקו הראשון (פרקים א-ו), ולא בזכות החזיונות האפוקליפטיים הבעייתיים שלו בפרקים ז-יב.

²⁸ החלק הארמי מובא בתלמוד כהמשך לדברי רבי ירמיה, אם כי לא ברור שאלו דברי רבי ירמיה עצמו. ייתכן שאלו דברי אמוראים אחרונים (מן הדור החמישי לכל המוקדם) או דברי סבוראים. רש"י כבר נתן דעתו לכך שהחלק השני איננו המשך של דברי ר' ירמיה, עיין בפירושו לסנהדרין צד ע"א. רש"י אף הסביר את הביטוי "ואיהו לאו נביא" באופן מרוכך, ולא כפי המשמעות המילולית הפשוטה, כפי שמשמע מפירושו לביטוי "דאינהו נביאי": "שנתנבאו לישראל בשליחותו של מקום, והוא לא נשתלח לישראל בשום נבואה" (רש"י, מגילה ג ע"א). לפי הסבר זה, דניאל עדיין נחשב לנביא ובכל זאת בדרגה נחותה משל חגי, זכריה ומלאכי, מאחר שלא היה נביא בשליחות מוגדרת. ואמנם הפועל 'שלח', שהוא כה משמעותי בספרי הנבואה הקלאסיים, חסר לחלוטין בספר דניאל בהקשר לפעילותו של דניאל. פועל זה נפוץ בספרי ישעיהו, ירמיהו ויחזקאל, והוא מופיע בהקשר של שליחות הנביא גם בספרי חגי וזכריה. כאמור, הוא חסר בספר דניאל בהקשר לפעילותו של דניאל. ראה למשל: ישעיהו ו 8; ירמיהו ז 25, יט 14; חגי א 12; זכריה ב 13 ועוד. נביא שפועל ללא שליחות מפורשת מאת ה' נחשב ע"י נבואת ירמיהו לנביא שקר, ראה: ירמיהו יד 14-15, כג 21, 32, כז 15. הקושי בהסברו של רש"י הוא בכך שיש להניח שחסר משהו בטקסט שלפנינו, דהיינו, "ואיהו" לאו נביא [שליח]. יש עדויות שרבים מחכמי ישראל בימי הגאונים והראשונים המשיכו לראות בדניאל נביא. למשל: רס"ג, אמונות ודעות, מאמר ב; ראב"ד, ספר האמונה הרמה, עיקר שני מאמר ה; ריה"ל, הכוזרי מאמר ד אות ג; הרמב"ם, מורה נבוכים, חלק שני פרקים מג-מד ועוד. בנוגע לדעתו של הרמב"ם, יש לסייג את הדברים לפי ההבחנה שעשה בין רוח הקודש בה נכתבו ספרי הכתובים לרוח הנבואה בפרק מה. וראה להלן הערה 34. מכל-מקום, גם לפי הסברו יוצא שלדניאל היתה נחיתות מבחינת הנבואה לעומת נביאי בית שני.

העברי והארמי. בחלק העברי מתברר מן הכתוב כי דניאל עדיף מנביאי בית שני. ללא כל מילות קישור מובא לאחריה החלק הארמי המכיל שתי קביעות ללא כל הסבר וביסוס: הוא יוצר סתירה לחלק העברי בקובעו כי הם עדיפים ממנו, ומיד אף קובע שדניאל אינו נביא. המעבר מן החלק העברי לחלק הארמי של הסוגיה והחיבור ביניהם הוא אפוא בעייתי ואינו ברור.²⁹ ההנחה שהחכמים הסתמכו על העובדה שספר דניאל נמצא בין הכתובים מסבירה היטב את החיבור בין שני חלקי הסוגיה. בהנחה זו יש בד בבד כדי להסביר את הסתירה בין פתיחת החלק הארמי ("אינהו עדיפי מיניה") לבין החלק העברי (דניאל ראה יותר מנביאי בית שני) וגם את הקביעה שדניאל לא היה נביא. יש בכך כדי להסביר את הסתירה, שכן למרות שדניאל ראה יותר מהם (בחלק העברי) להם יש עדיפות (בחלק הארמי) קודם כל משום שספריהם בין הנביאים, מה שאין כן ספרו של דניאל. בנוסף, הנחה זו מהווה בסיס מתבקש לקביעה שדניאל לא היה נביא.

גינצבורג טען שבכך ביטלו החכמים בבבל את ההפרדה בין שני המושגים – מקום הספר בתוך המקרא והיכולת הנבואית של מחבר הספר, שרווחה בספרות הארץ-ישראלית.³⁰ עולה מזה, שחכמים בבבל חשבו, שאם ספר דניאל נמצא בין ספרי הכתובים אזי ייתכן שרמת הספר או רמת מחברו נחותים מזו של ספרי הנבואה או מחבריהם, אחרת הספר היה צריך להיות בין ספרי הנבואה. יוצא מכאן, שחכמים אלו חשבו שיש הבדל מהותי בין רמת ספרי הנביאים לבין זו של ספרי הכתובים.³¹ על יחס שונה לספרי הכתובים לעומת ספרי הנביאים יש עדויות כבר מתקופת המשנה, ובכל זאת אין בזה כדי ללמד שאכן הכתובים נתפסו במעמד נחות מהותית מיתר ספרי המקרא. במשנה ובתוספתא מוזכר הנוהג שלא לקרוא את ספרי הכתובים בשבת בבית הכנסת מטעמים שונים. הנימוק במשנה הוא: "מפני ביטול בית המדרש" (שבת טז, א), ולפי התוספתא בשם ר' נחמיה: "מפני שטרי הדיוטות, שיאמרו בכתבי הקדש אין קורין קול וחומר בשטרי הדיוטות" (שבת יג, א [ליברמן, עמ' 57]).³² שני הנימוקים מתאפיינים כנימוקים הלכתיים ספציפיים, ובשל כך אינם משקפים בהכרח נחיתות של ספרי הכתובים ביחס לספרי הנביאים. כמו-כן, לאורך זמן התקיים דיון הלכתי בנוגע לכמה מספרי הכתובים אם הם מטמאים את הידיים או לא. רק בתוספתא נזכר שספר מספרי הכתובים לא מטמא את הידיים בגלל נחיתותו המהותית.³³

²⁹ ראה בהערה הקודמת.

³⁰ ל' גינצבורג, אגדות היהודים, ו, עמ' 247, הערה 76.

³¹ ברטון (עמ' 28) הסיק מדברי האמוראים כאן, שההבחנה הברורה בין ספרי הנביאים לספרי הכתובים נעשתה רק בתקופה מאוחרת, ותהליך הקנוניזציה של התנ"ך העברי נמשך מעבר לימי המשנה. לדעתי, אין כל קשר בין ההבחנה המהותית בין רמתם של ספרי נביאים לספרי כתובים לבין הקנוניזציה של המקרא. אלו יכולים להיות שני תהליכים שנוצרו בשלבים שונים.

³² על אודות היחס בין הסבר המשנה לטעם המובא בתוספתא, ראה אצל ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר מועד, ג, ניוארק תשכ"ב, עמ' 202.

³³ התוספתא מביאה את דברי רבי שמעון בן מנסיא (דור חמישי לתנאים), שטען: "שיר השירים מטמא את הידים מפני שנאמרה ברוח הקודש, קהלת אינו מטמא את הידים מפני שהיא מחכמתו של שלמה" (ידים ב, יד [צוקרמנדל, עמ' 683]). ליימן, שעסק בסוגיה זו, טען שר' שמעון בן מנסיא לא התכוון לומר שספר קהלת אינו כלול בתנ"ך, אלא שהוא ברמה שונה מספרים אחרים, מאחר שהוא פועל של חכמת שלמה ולא של רוח הקודש. ליימן ניתח את דעתו של ר' שמעון בן

להערכת, מתוך שצוין רק ספר אחד כבעייתי ניתן להסיק שכל ספרי הכתובים האחרים נחשבו שווים מבחינת קדושתם ליתר הספרים. עולה מכך, שרק בסוגיה בבבלי נרמזת לראשונה עדיפות מהותית לספר הכתוב בין ספרי הנביאים לעומת ספר מן הכתובים. הבעה מפורשת על אודות עדיפותם של ספרי הנביאים על ספרי הכתובים תבוא לידי ביטוי מובהק רק בימי הביניים.³⁴

מדברי התלמוד "ואיהו לאו נביא" (בבלי מגילה ג ע"א) ניתן אם כך להסיק על שינוי, בפרט בין חכמי בבל, בנוגע ליחסם של החכמים לדניאל. לראשונה בספרות חז"ל, דניאל לא נחשב לנביא. הצענו לעיל לקשור את השינוי להתבהרות ההבדלים בין ספרי הכתובים לספרי הנביאים. מכל-מקום, יש לבחון אם השינוי הזה הוא פרי של התפתחות בתקופת האמוראים בנוגע לפעילותו של דניאל עצמו. ראייה לכאורה לשינוי במעמדו של דניאל ניתן למצוא בדברי הביקורת שהעלה רב יהודה (דור שני לאמוראי בבל) בשם רב (דור ראשון לאמוראי בבל) על עצתו של דניאל לנבוכדנצר בבבלי בבא בתרא ד ע"א:

האמר רב יהודה אמר רב, ואיתימא (=ויש אומרים) ר' יהושע בן לוי (דור ראשון לאמוראי א"י): מפני מה נענש דניאל? מפני שהשיא עצה לנבוכדנצר ... ודניאל מנלן דאיענש (=ודניאל מנין שנענש)? אילימא (=אם נאמר) משום דכתיב: 'ותקרא אסתר להתך' (אסתר ד 5), ואמר רב: 'התך זה דניאל', הניחא למאן דאמר (=זה מתאים למי שאומר) שחתכוהו מגדולתו, אלא למאן דאמר

מנסיא על פי תפיסתו את הקנוניזציה של המקרא כך: בקנוניזציה של המקרא היו שני מרכיבים; היה מרכיב קנוני, דהיינו היות הספר בין הספרים המחייבים מבחינה דתית בידי הדורות הקודמים, ומרכיב מהותי – הספר צריך להיחשב ספר קדוש כי יצירתו היתה פרי של התגלות האל. התפיסה המרכזית היתה, ששני המרכיבים הכרחיים כדי שספר ייחשב בין כתבי הקודש. ואילו תפיסתו של ר' שמעון בן מנסיא ייצגה תפיסה שולית, לפיה ניתן להפריד בין המרכיבים, והמרכיב הקנוני הוא המחייב. S.Z. Leiman, *The Canonization of Hebrew Scripture*, Hamden, Conn. 1976, pp. 112-113, 128. (להלן: ליימן).

³⁴ רק בימי הביניים יש ניסוח מפורש על הבחנה בין רוח הקודש בה נכתבו ספרי הכתובים לנבואה בה נכתבו ספרי הנביאים. כמו בדברי הרמב"ם במורה נבוכים ב, מה: והמדרגה ב הוא שימצא האדם כאלו ענין אחד חל עליו וכח אחד התחדש וישימהו לדבר, וידבר בחכמות או בתושבות, או בדברי הזהרה מועילים, או בענינים הנהגיים או אלהיים, וזה כלו בעת היקיצה והשתמש החושים על מנהגיהם, וזהו אשר יאמר עליו שהוא מדבר ברוח הקודש, ובוה המין מרוח הקודש חבר דוד תהלים, וחבר שלמה משלי וקהלת ושיר השירים, וכן דניאל ואיוב ודברי הימים, ושאר הכתובים בזה המין ברוח הקודש חוברו, ולזה יקראום כתובים, רוצים לומר שהם כתובים ברוח הקודש.

הרמב"ם מנה אחת עשרה מדרגות של התגלות; הדרגה של יצירת הכתובים היא בדרגה אחת מעל הדרגה הנחותה ביותר, מבין מדרגות ההתגלות. ראב"ע ניסח בדומה את ההבחנה: "ספר תהלות שהוא כולו זמירות ותפלות אף על פי שנאמר ברוח הקודש אין בו נבואה לעתיד וככה איוב וספרי שלמה ע"ה והמגלות ועזרא וככה לא נוכל לדעת מספר דניאל מתי יגיע הקץ כי הוא לא ידעו כאשר פירשתי במקומו" (ספר יסוד מורא, שער א).

(=אלא למי שאומר): שכל דברי מלכות נחתכין על פיו, מאי איכא למימר (=מה יש לומר)? דשדוהו לגובא דאריוותא (שהשליכוהו לגוב האריות).³⁵

אפשר לצרף לכאן את דברי הביקורת של רבא, אף הוא מאמוראי בבל (דור רביעי), לפיה: "דניאל טעה בהאי חושבנא (=דניאל טעה בחשבון מניין גלות בבל)" (בבלי מגילה יב ע"א). ברם הביקורתיות שמקורות אלה מגלים כלפי פעילותו של דניאל, עדיין אין בה לדעתי בכדי להסביר את השינוי המהותי והחריגה מן המסורת הרצופה על אודות היותו נביא. לכן, ההסבר היחידי שנראה בעיני הוא, שבין חכמי בבל המאוחרים הועלתה גישה לפיה הימצאותו של ספר בין ספרי הכתובים, ולא בין ספרי הנביאים, עשויה ללמד על רמת היצירה או על רמת היוצר של הספר.

*

הטענה של קוך, לפיה כתוצאה מהשפעתו הרבה של ספר דניאל על המורדים ברומי, נשתנה היחס לספר דניאל,³⁶ גם היא כבדת משקל, אך היא לא מסבירה מדוע נשתנה יחסם של החכמים למעמדו של דניאל בין חכמי בבל דווקא. הזכרנו לעיל, שההתייחסות לדניאל עצמו כנביא משותפת לכל המקורות הארץ-ישראליים גם לאחר המאה השנייה לספירה, ואם היה חשש מפני השפעתו של הספר בנוגע לרומי, הדבר היה צריך לבוא לידי ביטוי כבר במקורות הארץ-ישראליים.

קיימים אמנם רמזים מספר שספר דניאל נחשב בעייתי בהקשר של החיים תחת שלטון המלוכות. הביקורת מתמקדת בבעיה של חישובי הקצים על פי הספר. בספר משוקעים מספרים שונים המהווים תשתית לחישובי קצים בכל הדורות. חישובים אלו יצרו מפה נפש ואכזבה קשה בכל הדורות, והבבלי מביא מסורת לפיה כבר מימי התנאים נשמעה ביקורת חריפה על חישובי הקצים: "מאי ויפח לקץ ולא יכזב (חבקוק ב 3) – אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: תיפח עצמן של מחשבי קיצין, שהיו אומרים: כיון שהגיע את הקץ ולא בא, שוב אינו בא. אלא חכה לו, שנאמר אם יתמהמה חכה לו" (סנהדרין צז ע"ב). בסוגיה אחרת בבבלי מובא דיון בשאלה מדוע יונתן בן עוזיאל לא תרגם את הכתובים: "ועוד ביקש [=יונתן בן עוזיאל] לגלות תרגום של כתובים, יצתה בת קול ואמרה לו: דייך. מאי טעמא, משום דאית ביה (=שיש בו) קץ משיח" (מגילה ג ע"א). החשש מפני חישובי קצים מובע אם כך בתלמוד הבבלי, ברם מעבר לכך אין, להערכתנו, במקורות הללו בכדי לרמוז על העתקת ספר דניאל מנביאים לכתובים, כפי שטען קוך.

*

ברצוני להציג כמה ראיות אשר קוך לא התייחס אליהן, מהן ניתן להסיק שספר דניאל היה חלק מספרי הכתובים בתנ"ך העברי-ארמי כבר בתקופה שקדמה לחורבן הבית

³⁵ מסורת זו לא נזכרת בחיבורים הארץ-ישראליים. באסתר רבה פרשה ח, ד, נזכר הזיהוי התך – דניאל. מכל-מקום, חסרה התפיסה שדניאל הורד מגדולתו כתוצאה מחטאו.
³⁶ קוך, עמ' 243.

שני. נפתח בראיה מן הספר עצמו. בפרק ט פסוק ב אומר דניאל: "בְּשָׁנָה אַחַת לְמַלְכוֹ אֲנִי דְנִיָּאל בִּינְתֵי בְּסַפְרִים מְסַפְרֵי הַשָּׁנִים אֲשֶׁר הָיָה דָבָר ה' אֶל יְרֵמְיָה הַנְּבִיא לְמַלְאוֹת לְחַרְבוֹת יְרוּשָׁלַם שְׁבַעִים שָׁנָה". כידוע הספרים שאליהם התייחס דניאל הם ספר ויקרא וספר ירמיהו. בספר ויקרא כתוב: "אֲזַ תְּרַצָּה הָאָרֶץ אֶת שְׁבַת־תִּיהָ כֹּל יְמֵי הַשָּׁמָה וְאַתֶּם בְּאָרֶץ אֲבִיכֶם אֲזַ תִּשְׁבַּת הָאָרֶץ וְהִרְצַת אֶת שְׁבַת־תִּיהָ" (כו 34). בימי בית שני מקובל היה לפרש כתוב זה על שבעים שנות הגלות. כמו שנזכר בדה"ב: "לְמַלְאוֹת דְבַר ה' בְּפִי יְרֵמְיָהוּ עַד רְצַתָּהּ הָאָרֶץ אֶת שְׁבַת־תִּיהָ כֹּל יְמֵי הַשָּׁמָה שְׁבַתָּהּ לְמַלְאוֹת שְׁבַעִים שָׁנָה" (לו 21). שבעים שנות הגלות נזכרות בספר ירמיהו: "וְהָיָה כְּמַלְאוֹת שְׁבַעִים שָׁנָה אֶפְקֹד עַל מֶלֶךְ בְּכָל יוֹם הַיּוֹם הַזֶּה אֶת עֲוֹנֵם וְעַל אָרֶץ פְּשָׁדִים וְשִׁמְתֵי אֲחֹזֵי לְשִׁמְמוֹת עוֹלָם" (כה 12). ההתבוננות בספרים ויקרא וירמיהו הביאה למפח נפש של דניאל, שתמה על הימשכות הגלות. הרן הסיק מכך, ולהערכתי בצדק, שנגד עיניו של דניאל עמדו כבר ספרי התורה החתומים וספרי הנביאים חתומים. הרן סבר, כמו רבים מן החוקרים, שתהליך הקנוניזציה של התנ"ך היה מורכב משלושה שלבים נפרדים. בכל שלב נחתמו כל הספרים השייכים לאותו קובץ. מאחר שספר ירמיהו נחשב בידי דניאל לספר, הווה אומר חתום, ממילא בימיו כבר היו חתומים כל ספרי הנבואה. המקום היחיד שנותר לספר דניאל היה בין ספרי הכתובים.³⁷

יש ראייה אחרת, מן המשנה ביומא, לפיה ספר דניאל נזכר ברשימה של ספרי הכתובים עוד מלפני חורבן הבית והמרידות. המשנה מעידה על הדרך שבה שמר הכהן הגדול על עירנותו בלילה שקדם ליום הכיפורים: "אם היה חכם דורש, ואם לאו תלמידי חכמים דורשין לפניו, ואם רגיל לקרות קורא, ואם לאו קורין לפניו. ובמה קורין לפניו, באיוב ובעזרא ובדברי הימים. זכריה בן קבוטל אומר, פעמים הרבה קריתי לפניו בדניאל" (יומא א, ג). מדובר בכהן גדול עם הארץ, שאפילו לקרוא בתנ"ך אינו יודע, ועל כן הקריאו לפניו בספרים: איוב, עזרא, דברי הימים, וכעדותו של זכריה בן קבוטל, שחי בזמן שהמקדש היה קיים, גם בספר דניאל. מאפיין אחד של הרשימה הזו הוא שהספרים הנזכרים מכילים סיפורים, איוב בסיפור המסגרת של הספר, וביתר הספרים משובצים הרבה סיפורים, והקריאה בסיפורים משכה כנראה את לבו של הכהן הגדול ושמרה על עירנותו. מאפיין אחר של הרשימה: איוב, עזרא ודברי הימים, היא העובדה שאין חולק שהיא כלולה בתנ"ך העברי בין ספרי הכתובים. לפיכך, הזכרתו של ספר דניאל לצד רשימה זו עשויה, להערכתי, להעיד לפחות באופן עקיף על הכללתו בין ספרי הכתובים כבר בימי הבית השני.

גם מן הדור השני של אמוראי ארץ-ישראל יש עדות שספר דניאל היה בין ספרי הכתובים, וכך עולה מדברי ר' שמואל בר נחמן בבראשית רבה: "ויקרא לו לבן יגר

³⁷ הרן, עמ' 71. טיעון דומה כבר העלה ליימן, עמ' 28, וראה ברטון, עמ' 37. מסקנה זו תלויה בהבנת הקנוניזציה המקראית בשלושה שלבים – תורה, נביאים וכתובים. כידוע, קיימת תפיסה שונה לפיה ספרי הנביאים והכתובים הוכנסו יחד אל הקנון ללא הבחנה ברורה ביניהם לאחר חתימת ספרי התורה, ורק מימי התלמוד ואילך נמצא הבחנה ברורה בין הנביאים לכתובים. כך טען לאחרונה ברטון, עמ' 35-94.

שהדוּתא' (בר' לא 47), אמר ר' שמואל בר נחמן אל יהי לשון סורסי³⁸ קל בעיניך שבתורה ובנביאים ובכתובים הקב"ה חלק לו כבוד, בתורה 'יגר שהדוּתא' (שם), בנביאים 'כדנה תאמרון להון' (ירמיה י 10), בכתובים דכ' 'וידברו הכשדים למלך ארמית' (דניאל ב 4) "ב"ר פרשה עד, יד, [תיאודור-אלבק, עמ' 871].

בשני מקורות אחרים בראשיתה של ספרות חז"ל, יש רמז לכך שהיחס לספר דניאל היה שנוי במחלוקת שאפיינה ספרים נוספים מתוך קובץ ספרי הכתובים. יחס זה מהווה ראייה עקיפה לכך שספר דניאל נכלל מקדמת דנא בין ספרי הכתובים. כידוע, יש ספרים מספרי הכתובים שנסתפקו בהם חכמים אם הם מטמאים את הידיים. דיון כזה הועלה במשנה בנוגע לשיר השירים³⁹ ולקהלת⁴⁰, ובימי האמוראים גם בנוגע למגילת אסתר.⁴¹ במשנה ידים ד, ה, מצינו קביעה הנוגעת לספרי עזרא ודניאל: "תרגום שבעזרא ושבעדניאל מטמא את הידיים". כוונת המשנה להודיענו שהקטעים בארמית שבספרי עזרא ודניאל, הכוללים את רובו של החלק הסיפורי של הספרים, "מטמאים את הידיים". קביעת המשנה "תרגום שבעזרא ושבעדניאל מטמא את הידיים" מעידה, שהיתה מחשבה שחלקים אלו אינם מטמאים את הידיים. קיימת מחלוקת בין החוקרים בנוגע למשמעות המושג "טומאת ידיים" בהקשר לספרים הללו.⁴² לענייננו חשובה העובדה, שהשאלה ההלכתית בנוגע ל"טומאתם" של ספרים הועלתה רק בנוגע לספרים השייכים לכתובים, ולא לספרי הנביאים. ומאחר שקביעת המשנה מתייחסת לספרי עזרא ודניאל, ניתן להביא מכאן ראייה עקיפה נוספת לכך שספר דניאל היה בין ספרי הכתובים כבר בימי המשנה.

³⁸ הכוונה לארמית. בעל הערוך פירש: "לשון סורסי לשון ארם צובה וכו' והיא הנקראת ארץ סוריה ונקרא לשונם לשון סורסי".

³⁹ משנה ידים ג, ה.

⁴⁰ משנה עדויות ה, ג: "רבי ישמעאל אומר שלשה דברים מקולי בית שמאי ומחומרי בית הלל, קהלת אינו מטמא את הידיים כדברי בית שמאי, ובית הלל אומרים מטמא את הידיים".

⁴¹ בבלי מגילה ז ע"א: "אמר רב יהודה אמר שמואל: אסתר אינה מטמאה את הידיים. למימרא דסבר שמואל אסתר לאו ברוח הקודש נאמרה? והאמר שמואל: אסתר ברוח הקודש נאמרה, נאמרה לקרות ולא נאמרה ליכתוב". דב הרמן הסיק מכך, שבימי האמוראים הועלה ספק בנוגע להכללתה של המגילה בין כתבי הקודש. להערכתו, דבריו מוטעים, וצודק ליימן בטענתו שהקנוניזציה של המקרא נסתיימה לפני ימי המשנה והתלמוד, וטומאת הידיים לא קשורה לשאלה אם יש להכליל ספר בתוך הקנון או לא. ליימן הוכיח שגם ספר שלא טימא את הידיים, כמו ספר קהלת, נחשב ע"י ר' שמעון בן מנסיא כאחד מספרי המקרא. גם דבריו בנוגע למגילת אסתר משכנעים; הוא טען, שלא יעלה על הדעת שקריאת המגילה בציבור נעשתה מתוך ספר, שהיתה לגבי מחלוקת אם הוא חלק מכתבי הקודש אם לאו. ראה: ד' הרמן, "מתי נכללה מגילת אסתר בכתבי הקודש?", בית מקרא, קעה, ד (תשס"ג), עמ' 321-334; ליימן, עמ' 113-114.

⁴² על ההסברים השונים שנתנו חוקרים נוספים למושג טומאת ידיים בקשר לכתבי הקודש ראה בהפניותיו הביבליוגרפיות של ד' הרמן, במאמרו הנ"ל, עמ' 331 הערה 39. וראה עוד: ליימן, עמ' 105-120, שסבר שמחלוקת זו לא קשורה לקנוניזציה של המקרא, אלא לקדושתם של הספרים; היברס, ראה ציטוט דבריו בתוך ליימן, עמ' 111. הרמן בעקבות היברס, טען שמושג זה קשור לקנוניזציה של המקרא, וספר שאינו מטמא את הידיים לא נכלל בקנון; הרן, עמ' 230-231 הציע הסבר שונה, וקשר את המושג למידת השימוש של הספר בבית הכנסת. נראה בעיני שההסבר של ליימן הולם יותר את המקורות שלפנינו.

עדות המתייחסת במפורש לפקפוק בדבר קדושתו של ספר דניאל נמצא בחיבור בראשית רבה.⁴³ נרמז בו, שיש שראו בכתוב בספר דניאל יצירה אנושית והחכמים דחו תפיסה זו. החכמים דנים בסדר הכרונולוגי של הספר ומקשים בתחילה – מדוע לא נזכר בספר דניאל המלך אויל מרודך, המלך השני למלכי בבל, ואילו סופה של מלכות נבוכדנצר, המלך הראשון למלכי בבל נסמכת למלכות בלשצר, מלכה השלישי של בבל, כדלקמן: "וְיָדִי מִהַלְכִין בְּגִנְהָ יָכַל לְהַשְׁפִּילָהּ (= והמהלכים בגאווה יכול להשפיל)" (דניאל ד 34) 'בְּלִשְׁצָר מִלְכָּא' (שם ה 1), והן הוא אויל? ר' אלעזר א' כדי לסמוך רשע לרשע,⁴⁴ קוצץ לקוצץ, גיותן לגיותן. ר' שמואל בר נחמן א' כדי לסמוך הפסק מלכות להפסק מלכות". בהמשך⁴⁵ מציינים החכמים את סמיכות מותו של בלשצר בדניאל סוף פרק ה, להמלכתו של דריוש המדי בראש פרק ו: "בְּהַלְיָא קָטִיל בְּלִשְׁצָר מִלְכָּא כְּשֶׁדָּאָה (=בו בלילה נהרג בלשצר המלך הכשדי)" (ה 30), 'וְנִדְרִינָשׁ מְדָאָה' (ו 1) "ומקשים: "והן הן בשנת שלש?" הקביעה שמותו של בלשצר היה בשנת שלוש למלכו נקבעה על סמך הכתוב בראש פרק ה: "בְּשָׁנַת שְׁלוֹשׁ לְמַלְכוּת בְּלִשְׁצָר הַמֶּלֶךְ חֲזוֹן נִרְאָה אֵלַי". לפיכך, יש שפירשו שאלה זו ("והן הן בשנת שלש?") באי הסדר שבו מפורז המידע הכרונולוגי של הספר. מדוע רק בפרק ח מתברר שמותו של בלשצר היה בשנת שלוש למלכו ולא בפרק ה.⁴⁶ אפשר לפרש שאלה זו על הרקע השאלה הקודמת: בין פרק ה לפרק ו יש רציפות כרונולוגית, דריוש המדי קיבל את מלכותו מיד עם מותו של בלשצר בשנת שלוש למלכו. ואילו בין פרק ד לפרק ה אין רציפות כרונולוגית, שהרי חסרה מלכות אויל מרודך. מדוע הספר לא שומר על עקיבות כרונולוגית? ועל כך השיבו החכמים: "ר' הונא בשם ר' אחא כדי שלא יאמרו דברי פיוטין⁴⁷ הוא, כדי שידעו הכל שאמרו ברוח קודש. רבנין אמ' כדי ליסרוג⁴⁸ על הספר כלו שאמרו ברוח קודש" (ב"ר פה, ב [תיאודור-אלבק, עמ' 1033]).⁴⁹ להערכתו, הרצון להוכיח שספר דניאל נוצר ברוח הקודש, מעיד על פולמוס הנוגע לקדושתו של הספר, וקשה להניח שפולמוס כזה יכול להיות קשור לספר שנחשב מספרי הנבואה.

עדות עקיפה על פקפוק בקדושתו של הספר עולה גם מדברי יוספוס. יוספוס העיד על תגובות חריפות שספר דניאל העלה בקרב קהל שומעיו: "כי כבר עם ראשית הסיפור התגוננתי מפני אלה, שימצאו (בתיאור) המאורעות חסרון או משגה, ואמרת, שאיני אלא מעתיק את ספרי העברים לשפה ההלנית" (קדמוניות היהודים ספר עשירי

⁴³ פרשה פה, ב [תיאודור-אלבק, עמ' 1032-1033].

⁴⁴ אויל מרודך לא נחשב רשע בגלל יחסו ליהויכין מלך יהודה השבוי בבבל כמסופר במ"ב כה 30-27.

⁴⁵ שם עמ' 1033.

⁴⁶ כך פירש את הדברים בעל מתנות כהונה. בעל יפה תואר והרש"ש הקשו על הסבר זה מפרק ז, הפותח בשנת אחת לבלשצר. אם אמנם פרקים ה, ו, ח קשורים לשנת שלוש לבלשצר, הרי מקומו של פרק ז אינו לפי הסדר הכרונולוגי. ומדוע על כך לא הקשה בעל המדרש?

⁴⁷ בהערת המהדיר: כלומר בדוין. ומהרז"ו הבהיר את הדבר היטב: "דברי פיוטין, שנוהרים שיהיו דבריהם בסיודור בקדימה ואיחור. אך דברי רוח"ק אינם שומרים הסיודור לטעמים עמוקים".

⁴⁸ בהערת המהדיר: ליסרוג מובנו להקיף.

⁴⁹ אלבק טען בהערה: "ואולי דרש כן ר' הונא בשם ר' אחא נגד חכם אחד מחכמי האומות שאמר כן" (ב"ר פרשה פה, ב [תיאודור-אלבק, עמ' 1033]).

י, ו [שליט, עמ' 364]). סוג כזה של מחלוקות ופקפוקים, מהווים להערכת ראיית עקיפות נוספות לכך שספר זה היה במקורו העברי בין ספרי הכתובים.

*

יוצא מדברינו שיש ראיות ישירות וראיות עקיפות לכך שכבר בסוף ימי בית שני, ובוודאי מימי המשנה ואילך נחשב ספר דניאל ע"י חכמי ישראל בין ספרי הכתובים. ראיות אלה מבטלות לדעתי את מסקנתו של קוך שהספר היה במקורו בין ספרי הנביאים והוא הועתק אל בין ספרי הכתובים בידי אמוראי בבל. מן המקורות שהצגנו ניתן להסיק שהיה שינוי ביחסם של חכמים בבבל בנוגע לדניאל, אך אין זו ראיה שמקומו של הספר נשתנה והוא הועתק מספרי הנביאים לספרי הכתובים. הצענו ששינוי זה קשור לניצניה של הבחנה בין רמתם של ספרי הכתובים לספרי הנביאים, שתבוא לידי ניסוח מפורש רק בימי הביניים.